

Clarifying the positions of scholars and clerics regarding the family support bill approved in 1346

Tooran Mansoori ¹

Abstract

One of the most important achievements of the presence of women representatives in the 21st parliament was the formulation and approval of the family protection bill. Until then, there were scattered laws related to the institution of the family in the civil laws; But in particular, the first law that specifically addressed the institution of the family is the family protection bill approved in 1346 in the 21st parliament of the National Council. Due to the importance of the family institution in Islam and necessarily with the clergy and religious groups, the topic in the press provoked reactions among scholars and clerics. Especially since not much time had passed since the conflict between the Pahlavi government and the clerics (which started in 1341). Considering the importance of the issue, this article tries to answer the question, what was the reason for the clergy's opposition to the bill, and what were its results, using the descriptive-analytical method and the use of library sources and documents? The findings of the research indicate that the content of the project is contrary to Sharia rules, including: inheriting an illegitimate child, equality between sons and daughters in inheritance, allowing the marriage of a non-believer man with a Muslim woman, and prohibiting polygamy and the right of a woman to divorce. Taqlid was opposed by clerics and authorities. These reactions led to the amendment of the bill when the issue was raised in the National Assembly.

Keywords: Women, family support bill, National Assembly, clerics.

---

1. PhD in Islamic Revolution History, Bu Ali Sina University, Hamedan, Iran
Email:kapo_1365@yahoo.com

تبیین مواضع علما و روحانیون نسبت به لایحه حمایت از خانواده مصوب سال ۱۳۴۶

توران منصوری

دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، همدان، ایران

kapo_1365@yahoo.com

چکیده

یکی از مهم‌ترین دستاورد حضور نمایندگان زن در مجلس بیست و یکم تدوین و تصویب لایحه حمایت از خانواده بود. تا پیش از آن، به صورت پراکنده قوانینی مربوط به نهاد خانواده در قوانین مدنی آمده بود؛ اما به طور ویژه اولین قانونی که به شکل خاص به نهاد خانواده پرداخت، لایحه حمایت از خانواده مصوب سال ۱۳۴۶ در مجلس بیست و یکم شورای ملی است. با توجه به اهمیت نهاد خانواده در اسلام و لاجرم نزد روحانیون و اقشار مذهبی، طرح موضوع در مطبوعات، واکنش‌هایی را میان علما و روحانیون برانگیخت. به‌ویژه آنکه مدت زیادی از نثار میان دولت پهلوی و روحانیون (که از سال ۱۳۴۱ آغاز شده بود) نمی‌گذشت. نظر به اهمیت موضوع، مقاله حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد تلاش دارد به این سؤال پاسخ دهد که دلیل مخالفت روحانیت با لایحه چه بود و چه ثمری داشت؟ یافته‌های پژوهش حاکی است که محتوای طرح به دلیل داشتن چند مورد برخلاف احکام شرعی از جمله: ارث بردن فرزندان نامشروع، تساوی دختر و پسر در ارث و جایز شمردن ازدواج مرد کافر با زن مسلمان و منع تعدد زوجات و حق طلاق به زن، از سوی روحانیون و مراجع تقلید مورد مخالفت قرار گرفت. این واکنش‌ها هنگام طرح موضوع در مجلس شورای ملی موجب تعدیل مواد لایحه گردید.

کلیدواژه‌ها: زنان، لایحه حمایت از خانواده، مجلس شورای ملی، روحانیون.

مقدمه

با شروع نهضت روحانیت در سال ۱۳۴۱، به تدریج نوعی از مبارزه منفی بین روحانیت و حکومت شکل گرفت و رابطه میان این دو نهاد را دچار چالش شدید کرد. این چالش در ابتدا در پی طرح فراندوم ششم بهمن ۱۳۴۱ از سوی شاه آغاز شد. با نزدیک شدن به ایام برگزاری فراندوم، به پیشنهاد آیت‌الله خمینی از گروه‌های مختلف مردم خواسته شد از شرکت در آن خودداری کنند (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۵۹). به دنبال آن، برخی اقدار مردم در قم و تهران با شعار «فراندوم قلابی مخالف اسلام است» با منویات حکومت مخالفت کردند.

در ادامه جهت ابراز انزجار نسبت به اقدامات غیرقانونی و ضد اسلام حکومت، نمازهای جماعت و جلسات وعظ و تبلیغ در ماه رمضان تعطیل شد و مبارزه روحانیت با حکومت تداوم پیدا کرد (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص. ۳۱۷-۳۱۱). اوج رویارویی روحانیت با حکومت، پیشنهاد تعطیلی عید نوروز ۱۳۴۲ بود که در همین رابطه اعلامیه‌ای با عنوان «روحانیت امسال عید ندارد» صادر شد (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص. ۳۴۳-۳۳۳) که منتهی به واقعه فیضیه در دوم فروردین ۱۳۴۲ و صدور اعلامیه «شاه‌دوستی یعنی غارتگری» از سوی آیت‌الله خمینی گردید که طی آن مراعات اصل تقیه در مناسبات روحانیت با حکومت را حرام اعلام کرد. از این رو، دامنه مبارزه روحانیت علیه حکومت گسترده‌تر شد.

به دنبال سخنرانی آیت‌الله خمینی در ۱۳ خرداد (مصادف با عاشورا) و بازداشت او و تعدادی از علما و روحانیون، قیام ۱۵ خرداد روی داد که روابط دولت و روحانیت را به شدت سست کرد. تعداد زیادی از روحانیون در یک اقدام منحصر به فرد به تهران مهاجرت کردند و مدتی در پایتخت ماندگار شدند تا مخالفت خود را با سیاست‌های حکومت به ویژه حمایت از آیت‌الله خمینی اعلام نمایند. در این میان، پس از دو سال و نیم فترت، دولت اسدالله علم در صدد برگزاری انتخابات مجلس بیست و یکم شورای ملی برآمد.

با طرح بحث انتخابات مجلس از نیمه دوم مرداد ۱۳۴۲ در محافل و روزنامه‌ها، در پی استفتا از مراجع، آنان در فتاوی به تحریم انتخابات حکم دادند. به دنبال برگزاری انتخابات، مبارزه منفی علما با مجلس شورای ملی ادامه یافت. از این رو، لوایح و طرح‌های این مجلس بیش از پیش مورد توجه علما قرار گرفت و نسبت به آن اعلام

موضع می کردند. از مهم ترین این لوایح، لایحه حمایت از خانواده است. این لایحه به دلیل تعارض برخی از مواد آن با مبانی دینی از سوی جامعه روحانیون مورد مخالفت قرار گرفت.

برهمن اساس، مقاله پیش رو تلاش دارد با بهره گیری از روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال پاسخ دهد که دلیل مخالفت روحانیت با لایحه حمایت از خانواده چه بود و چه دستاوردی به دنبال داشت؟ جهت پاسخگویی به این سؤال، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، کتاب‌ها، اسناد تاریخی و مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در خصوص لایحه حمایت از خانواده مصوب سال ۱۳۴۶، مقالاتی در مجموعه همایش مجلس شورای ملی چاپ و منتشر گردید. در مقاله «قانون حمایت خانواده؛ چالش مجلس بیست و یکم شورای ملی» (۱۳۹۶) نویسندگان به بررسی مواضع مخالفان و موافقان لایحه در مجلس پرداخته‌اند. «واکاوی زمینه‌های تاریخی تصویب قانون «حمایت خانواده» در مجلس بیستم و یکم» (۱۳۹۶) از دیگر مقالات پیرامون لایحه حمایت از خانواده است. «بررسی تأثیر متقابل نظام اجتماعی- فرهنگی جامعه ایران بر تصویب و اجرای قانون حمایت خانواده» (۱۳۹۶) عنوان دیگر مقاله‌ای است که به واکاوی لایحه حمایت از خانواده از منظر حقوقی پرداخته است. با وجود مقالات مذکور و مقالات مشابه آن، پژوهش مستقلی در خصوص دلایل مخالفت علما و روحانیون با این لایحه صورت نگرفته است.

زمینه‌های تاریخی

با طرح و اجرای مباحث تجددگرایانه در دوره رضاشاه، به منظور دستیابی به برخی حقوق سیاسی و اجتماعی، فعالیت گروه‌هایی از زنان متجدد آغاز شد. در همین رابطه، کنگره شرق در سال ۱۳۱۱ در تهران برگزار گردید که از مهم ترین مباحث آن، برخورداری زنان از حق انتخاب در مجلس شورا بود و تصمیم بر این شد هر زمان اکثریت زنان از سواد برخوردار شدند، به آنها حق مشارکت در امور سیاسی داده شود (استاد ملک، ۱۳۶۷، صص. ۱۲۷-۱۱۷). مطالبه این گونه بانوان برای مشارکت در امور

سیاسی و اجتماعی در دوره نخست‌وزیری مصدق ادامه یافت. بنابراین آنان با نوشتن نامه‌ای در ۲۲ دی ۱۳۳۱، خواستار تغییر در قانون اساسی و حق رأی به زنان شدند (ساکما، ش ب ۲۴۴۹-۲۹۳).

در ادامه در سال ۱۳۳۵ نمایندگان جمعیت راه نواز حسین علاء، نخست‌وزیر وقت خواهان مشارکت سیاسی زنان در انتخابات نمایندگی مجلس شدند (مجله خواندنی‌ها، سه‌شنبه ۲۸ فروردین ۱۳۳۵، ص. ۷). تعدادی از فعالان حقوق زن با نگارش نامه‌هایی به روحانیون و مقامات دولتی این حق را پیگیری کردند (مجله خواندنی‌ها، ۲۶ خرداد ۱۳۳۵، ص. ۳).

زنان متجدد با مکاتباتی با مجامع بین‌المللی و جمعیت‌های نسوان در کشورهای اروپایی و اسلامی، با اشاره به عدم برخورداری زنان ایرانی از حقوق سیاسی، اقدامات و فعالیت‌های خود را در این زمینه برشمردند (مجله خواندنی‌ها، ۲۷ دی ۱۳۳۷، صص. ۶-۷). تا اینکه محمدرضا پهلوی در یک اقدام تبلیغاتی در بهمن ۱۳۴۱ با برگزاری فراندوم لویج شش‌گانه به آمل این طیف از بانوان جامه عمل پوشاند که یکی از بندهای آن، اصلاح قانون انتخابات بود که به زنان حق انتخاب شدن و انتخاب کردن می‌داد. حکومت پهلوی در سال ۱۳۴۲ در شرایطی این حق را به زنان داد که نزدیک به ۹۵ درصد آنها بی‌سواد بودند (استاد ملک، ۱۳۶۷، صص. ۱۲۷-۱۱۷) با برگزاری انتخابات مجلس بیست و یکم شورای ملی در نیمه سال ۱۳۴۲ شش نفر از زنان به‌عنوان نماینده وارد این مجلس شدند که از مهم‌ترین اقدامات آنان تلاش برای تصویب لایحه حمایت از خانواده بود.

نقش نخبگان حکومتی در تهیه لایحه حمایت از خانواده

آن‌گونه که از خاطرات اشرف پهلوی برمی‌آید او و مجموعه تحت نظارتش به نام «سازمان زنان ایران»، بیشترین نقش را در تصویب این لایحه بر عهده داشتند. اشرف پهلوی تصویب قانون حمایت از خانواده را از توفیقات غرورانگیز خود می‌داند و تصریح می‌کند که کمیته‌های سازمان تحت نظر او صدها ساعت کار کردند تا این شرایط را به طریقی بیان کنند که مخالفت روحانیون و غیر روحانیون را به حداقل برسانند. او مدعی است قانون حمایت از خانواده جامع‌ترین حقوق اجتماعی را در خاورمیانه به زنان ایرانی داد (پهلوی، ۱۳۸۱، صص. ۲۷۸-۲۷۵).

در تاریخ ۴ خرداد ۱۳۴۳ در جشن دهمین سال تأسیس «جمعیت راه نو» با حضور فریده دیبا مادر فرح پهلوی (همسر شاه)، این موضوع مطرح گردید که این جمعیت برای حفظ حقوق زنان در خانواده طرحی تهیه کرده و تصمصیم دارد به امضای تعدادی از نمایندگان زن و آقایان و کلا برساند و تقدیم مجلس کند. این خبر در مجله اطلاعات بانوان منعکس شد (مجله اطلاعات بانوان، ۴ خرداد ۱۳۴۳، ص. ۲). پس از آن، مجله زن روز در چند شماره قانون حمایت از خانواده را منتشر کرد. محتوای طرح حاوی چند نکته برخلاف احکام شرعی از جمله در مورد ارث بردن ولدالزنا، مشروع بودن ولدالزنا، تساوی یکسان دختر و پسر در ارث و جایز شمردن ازدواج مرد کافر با زن مسلمان و عادی جلوه دادن زنا بود (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۸۶).

مهرانگیز منوچهریان سناتور زن مجلس سنا و مؤسس اتحادیه زنان حقوق‌دان ایران، از فعالان تصویب لایحه حمایت از خانواده بود. منوچهریان اتحادیه زنان حقوق‌دان ایران را در ۱۳ خرداد ۱۳۴۰ تأسیس کرد. این اتحادیه زیرمجموعه اتحادیه بین‌المللی زنان حقوق‌دان بود (احمدی خراسانی و اردلان، ۱۳۸۲، ص. ۱۴۱). منوچهریان نسبت به احکام اسلامی موضع تندی داشت و تلاش می‌کرد تا قوانین بر اساس موازین سازمان ملل تصویب شوند.

یکی از مهم‌ترین اقدامات منوچهریان که با مواضع علما و دیگر اقشار جامعه مواجه شد انتشار کتاب انتقاد قوانین اساسی و مدنی و کیفری ایران از نظر حقوق زن بود. منوچهریان در این کتاب، بعضی از احکام دین همانند ارث، ازدواج موقت، تعدد زوجات، طلاق و حضانت را مورد انتقاد تند قرار داده تا حدی که باعث شد ناشران از چاپ آن خودداری کنند. بازتاب منفی این کتاب در افکار عمومی به حدی بود که حتی دستگاه حاکم آن روز منوچهریان را به وزارت فرهنگ احضار کرد.

این کتاب مجدداً در سال ۱۳۴۲ از سوی سازمان داوطلبان حمایت از خانواده و با هزینه دولت در ده هزار نسخه، هم‌زمان با کتاب دیگر او وضع حقوقی زن در جهان به چاپ رسید. دستگاه حاکم در نشر این نوع افکار تسهیلات ویژه‌ای در اختیار او می‌گذاشت، حتی برای نشر افکار او برنامه‌های تلویزیونی تشکیل می‌داد (احمدی خراسانی و اردلان، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۸).

مخالفت منوچهریان با احکام اسلامی، با درخواست ارائه طرح پیشنهادی قانون خانواده با عنوان «طرح قانون خانواده بر مبنای اصل تساوی حقوق زن و مرد» به مجلس

سنا، به اوج رسید، این طرح در اردیبهشت ۱۳۴۳ در شماره‌های ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵ و ۳۶۶ مجله اطلاعات بانوان منتشر شد. طرح با الهام از گزارش دبیر کل سازمان ملل درباره حقوق زن نوشته شده بود (مجله اطلاعات بانوان، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۴۳، ص. ۹).

براساس مصاحبه مهرانگیز دولتشاهی از مؤسسين جمعيت راه نو، از برنامه‌های این جمعیت طی سال‌ها نقد و بررسی مواد قانون مدنی بود. بدین منظور، وی در سال ۱۳۳۵ با هزینه خود جزوه‌هایی از مواد قانون مدنی در ارتباط با خانواده و زنان را استخراج و در اختیار اعضای جمعیت قرار می‌داد که در جریان مطالعه آن به نارسایی این قوانین در مورد زنان پی برده شود. از این رو، اصلاح بعضی از مواد از جمله قوانین مربوط به طلاق مورد توجه قرار گرفت. بدین ترتیب، با تشکیل جلساتی در کمیسیون حقوق این جمعیت، از قضاوت، وکلای دادگستری، استادان حقوق و سایر صاحب‌نظران دعوت شد تا پیرامون این مسائل و تطبیق آنها با موازین مذهبی به گفتگو پردازند. کسی که رأی و نظرش برای طرح حمایت از خانواده از همه مؤثرتر بود شهاب فردوس بود که قاضی و حقوقدان بود و در طرح آن در مجلس هم نقش مهمی ایفا کرد (پروژه تاریخ شفاهی هاروارد، ۱۹۸۴، صص. ۲۱-۱۸).

دولت‌شاهی می‌افزاید با آماده شدن طرح حمایت از خانواده، آن را جهت بررسی به شورای عالی جمعیت‌های زنان سپردیم. سپس طرح را به وزارت دادگستری فرستادیم که آنها به بهانه تعطیلی مجلس از پذیرفتن آن طفره رفتند. ولی طی این مدت فعالیت‌های خود را برای دخالت دادن زنان در امور مختلف بیشتر کردیم (پروژه تاریخ شفاهی هاروارد، ۱۹۸۴، ص. ۱۷). چند ماهی از عمر مجلس بیست و یکم نگذشته بود که اعضای جمعیت راه نو، شش‌نامه به همراه یک نسخه از طرحی که جمعیت در مورد حمایت از خانواده تهیه کرده بود به شش نماینده زن مجلس فرستاد. یک نسخه از طرح نیز جهت مطالعه برای رئیس مجلس ارسال شد. رئیس مجلس که گویا در این ارتباط با شاه صحبت کرده بود به این طرح روی موافق نشان داد. از این رو، تصمیم بر این شد یک گروه اختصاصی در این راستا تشکیل و از نمایندگان مجلس دعوت شود تا بعد از شور لازم پیرامون آن، نظر مساعد اکثر نمایندگان برای قبول آن همراه کنیم. این اقدامات نزدیک به دو سال ادامه یافت.

اکثر نمایندگان به‌خصوص افرادی که سابقه کار در دادگستری داشتند و با نارسایی‌های قوانین آشنایی داشتند نسبت به لایحه دیدگاه مثبتی داشتند. از جمله این

افراد صادق احمدی بود. بعضی از نمایندگان نیز مخالف طرح بودند و اعلام داشتند این طرح زمینه طلاق و اسباب بی‌بندوباری را فراهم می‌سازد. در دادگستری برای بررسی طرح، گروهی از متخصصین تشکیل شد که ما نیز در این جلسات شرکت می‌کردیم. در آن زمان قانون از سه راه به مجلس ارائه می‌شد یکی از طریق دولت، دوم از طرف شاه و راه سوم ۱۵ نفر از نمایندگان مجلس لایحه‌ای را امضا و به مجلس می‌دادند. با فراهم شدن مقدمات، سمیناری با حضور فرح دیبا راجع به وضع اجتماعی زن در حزب ایران نوین تشکیل دادیم بدون اینکه اشاره مستقیمی به طرح حمایت از خانواده شود. بعد از سمینار قطعنامه‌ای برای رسیدگی به قوانین و اوضاع اجتماعی صادر شد. بعد از آن چند جلسه در حزب ایران نوین تشکیل و طرح به تصویب رسید و نمایندگان متوجه شدند که این طرح تصویب خواهد شد. بعد از پایان سمینار، مهرانگیز منوچهریان که سناتور بود طرح را به مجلس سنا برد که نزدیک به ۱۵ نفر نمایندگان که خود اعتراف داشتند لایحه را نخوانده امضا کردند.

در همان روز روزنامه‌ها از جریان لایحه با خبر شدند و با تیتیر درشت نوشتند: خانم منوچهریان طرح قانون حمایت از خانواده را به مجلس داد که به موجب این طرح بچه‌های نامشروع حق ارث دارند. با دیدن این خبر شاه بسیار عصبانی شد و گفت: «مگر این زن [منوچهریان] دیوانه شده؟ این چیست؟» به همین دلیل، لایحه برای مدتی به عقب افتاد. در خلال این مدت هویدا از ما خواست که مطالعه‌ای در مورد اقدامات سایر کشورها در این زمینه شود. همچنین تصمیم گرفته شد دولت لایحه را به مجلس بیاورد. هویدا نیز با دو نفر از روحانیون به نام‌های سنگلجی و عصار در این زمینه صحبت کرد که آنها پیشنهاد دادند دادگاه رأساً طلاق ندهد، دادگاه موافقت کند و مرد طلاق دهد؛ چون از نظر اسلام طلاق با مرد است که این نظرات را در لایحه اعمال کردیم. در نهایت لایحه را جواد صدر به مجلس تقدیم کرد. دولت‌شاهی در مورد حمایت شاه از این لایحه می‌گوید: «طبعاً حمایت شاه از این قانون حتماً خیلی مؤثر بود و او هم می‌خواست چون خیلی موقع‌ها هم که با ایشان صحبت کرده بودیم می‌گفتند نه من می‌خواهم که این کار بشود» (پروژه تاریخ شفاهی هاروارد، ۱۹۸۴، صص. ۱۵-۶). وی از تصویب این قانون به عنوان یکی از افتخارات جمعیت راه نو یاد می‌کند (پروژه تاریخ شفاهی هاروارد، ۱۹۸۴، صص. ۲۱-۱۸)..

روند تصویب لایحه و دیدگاه نمایندگان مجلس

با توجه به واکنش منفی روحانیون به این لایحه، وزارت کشور، قبل از طرح لایحه در مجلس، با ارسال بخشنامه‌ای به فرمانداری‌های کل آنها را در جریان قرار داد و با مترقی خواندن لایحه و مطابقت آن با قوانین اسلامی از آنها خواست که مانع آگاهی علما و روحانیون از مواد لایحه قبل از طرح آن در مجلس شوند و با مخالفین برخورد کنند (ساکما، ش. س ۴۸۵۲۳-۲۹۳، ص. ۲). لایحه حمایت خانواده در تاریخ ۱۱ اسفند ۱۳۴۵ در مجلس مطرح گردید و روند تصویب آن تا سال بعد ادامه یافت. مقامات دولتی و نمایندگان مجلس با آگاهی از موضع مخالف روحانیون نسبت به لایحه، در سخنان خود تلاش داشتند اثبات کنند که مواد لایحه با موازین شرعی مغایرتی ندارد.

جواد صدر وزیر دادگستری، هنگام تقدیم لایحه گفت: تحولات چند سال اخیر کشور علاوه بر تأثیر در پیشرفت اقتصادی، موجب تحولاتی در مسائل اجتماعی نیز شده است، لذا در چنین شرایطی باید قوانینی که به وضع و موقعیت افراد در جامعه رسیدگی می‌کند با دیگر قوانین مترقی جامعه توأم با تأمین عدالت اجتماعی منطبق گردد تا نتیجه بخش گردد. از مسائل مهم جوامع پیشرفته، خانواده است که حمایت از آن از طریق حفظ حقوق اعضای آن یک ضرورت غیرقابل انکار قلمداد می‌شود. علاوه براین، پیشرفت هر جامعه‌ای منوط به امنیت فردی و اجتماعی در سایه عدالت اجتماعی است. چنین عدالت زمانی حاصل می‌شود که هر کسی وظایف خود را نسبت به دیگران بداند و به حقوق دیگران احترام بگذارد. با توجه به اینکه خانواده اساس اجتماع است تأمین حقوق افراد حاضر در آن، در اولویت قرار می‌گیرد. از طرفی این اصل که مبنی بر رعایت حقوق و تکالیف افراد برای حمایت از این قانون اجتماعی است ابتکار تازه‌ای نیست بلکه اصولی است که در تعالیم اسلامی نیز مورد اهمیت واقع شده است و این لایحه در حقیقت همان اصول را به صورت قانون و در قالب مواد ریخته است.

با طرح لایحه در مجلس، ابتدا محسن خواجه‌نوری (نماینده شمیرانات) از دولت به خاطر ارائه طرح لایحه تشکر و آن را از لوايح مفید ارزیابی کرد (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره بیست و یکم، جلسه ۳۳۱). در جلسه بعد مهرانگیز دولتشاهی نماینده کرمانشاه با تشکر از طرح این لایحه در مجلس، آن را عامل پایداری آرامش و صلح در خانواده‌ها دانست؛ زیرا لایحه‌ای است که اساس آن برای حمایت از خانواده تدوین شده است (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره بیست و یکم، جلسه ۳۳۲).

لایحه حمایت از خانواده در جلسه ۳۵۸ مجلس در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۴۶ در دستور کار قرار گرفت. در ابتدا شوکت‌الملک جهانبانی نماینده تهران طی سخنانی، حمایت از خانواده را اولین بند از مرامنامه حزب ایران نوین دانست و افزود خداوند نیز در سوره کوثر به حمایت از زنان پرداخته است. وی افزود گرچه این لایحه مربوط به خانواده اعم از زن و مرد و فرزندان است؛ ولی زن رکن و پایه اصلی خانواده به شمار می‌آید. جهانبانی در ادامه به علت تنظیم این لایحه پرداخت و اظهار داشت: ایران وارد مرحله جدیدی از پیشرفت شده است که در آن بایستی زن و مرد دوشادوش یکدیگر با به کارگیری توانایی‌های مادی و معنوی خود این امکان را میسر و سرعت بخشند. لازمه نتیجه‌بخش بودن این تلاش‌ها، استحکام کانون خانوادگی و داشتن یک نظام اجتماعی با حفظ حقوق همه افراد اعم از زن، مرد و فرزندان است. تأمین چنین عدالت اجتماعی نیز در پناه این لایحه تأمین می‌شود. سپس گزارش شور دوم گروه دادگستری راجع به لایحه حمایت خانواده مطرح شد. نمایندگان به بحث درباره مواد لایحه پرداختند. غلامرضا مبین نماینده خواف درباره برخی از مواد لایحه تذکرات و پیشنهادهایی داد که با توضیح سایر نمایندگان و وزیر دادگستری قانع شد. در نهایت با رأی اکثریت به تصویب رسید. سپس کلیات نهایی لایحه مطرح شد. مهرانگیز دولتشاهی به منظور نشان دادن اهمیت تصویب این لایحه، روز تصویب آن را در ردیف روزهایی چون ششم بهمن و هشتم اسفند دانست. وی بار دیگر با ایراد سخنانی، این لایحه را ضامن حفظ نهاد خانواده دانست.

هاجر تربیت از دیگر نمایندگان تهران محاسن این لایحه را توجه به نظر مشورتی قبل از طلاق دانست و اظهار داشت قبل از این درخواست‌های طلاق به محضر می‌رفت و بدون هیچ‌گونه تلاشی برای حل مشکل و ایجاد سازش بین آنها، طلاق را جاری می‌کردند؛ ولی در این لایحه سعی شده در این زمینه اقدام کافی به عمل آید.

منوچهر سعید وزیری نماینده ابهر به خاطر طرح این لایحه، این جلسه از مجلس را از تاریخی‌ترین جلسات مجلس دوره ۲۱ دانست و در ادامه با اشاره به مخالفت روحانیت، اظهار داشت لایحه به‌طور کامل مبتنی بر اصول دین اسلام است و هیچ‌یک از اصول آن مغایرتی با احکام دینی ندارد و لایحه‌ای است در جهت حمایت از خانواده.

مجید محسنی نماینده دماوند با ذکر خاطره‌ای از دیدار با یکی از زندانیان زندان قصر اظهار داشت این فرد به دلیل اختلافات و جدایی پدر و مادرش به اینجا کشیده شده

است؛ از این رو، این لایحه را برای نجات امثال چنین افرادی لازم برشمرد. جواد مهذب نماینده فسا، با تأکید بر توجه به احکام اسلامی در تمامی بندهای لایحه، از نقاط مثبت این لایحه را توجه به اطفال و کودکان برشمرد؛ زیرا بعد از طلاق زوجین، فرزندان بیشترین آسیب را می‌بینند. در این لایحه قانون تکلیف کودکان را مشخص می‌کند. مسئله دیگر در این لایحه موضوع تعدد زوجات است که این موضوع در این قانون نیز منع نشده بلکه همان‌طوری که در شرع نیز آمده است باید مرد بتواند بین آنها عدالت ایجاد کند. در مورد حق طلاق نیز اظهار داشت حق طلاق در این لایحه از مرد سلب نشده است مگر اینکه مرد با رضایت خود این حق را در شرایط ضمن عقد به همسرش بدهد. از دیگر نکات مثبت این لایحه تلاش در حل اختلافات خانوادگی بین زوجین است تا بتوان تا حد امکان مانع جدایی شد.

ابوالفضل حادقی نماینده جهرم این لایحه را از بهترین لوایح دانست که در این مجلس به تصویب رسیده است و از رئیس مجلس خواست که نسخه‌هایی از صورت جلسه مربوط به این لایحه را به حوزه‌های علمیه بفرستد تا افرادی که به مخالفت با این لایحه پرداخته‌اند و این لایحه را که بر اساس اصول اسلام و به مصلحت مردم تهیه شده است، طور دیگری برای مردم تفسیر و تعبیر نکنند.

در نهایت این قانون با رأی اکثریت نمایندگان به تصویب رسید. در پایان رأی‌گیری جواد صدر وزیر دادگستری افزود این قانون آیین‌نامه‌ای نیز خواهد داشت که به دادگاه‌ها برای انجام وظایفشان کمک خواهد کرد. او گفت در قرآن و احکام اسلامی به تمام مسائل جزئی پرداخته شده است؛ ولی در مقام عمل است که انجام آنها از طرف افراد فراموش می‌شود که این قانون سعی کرده است این مسائل را به صورت عدالت اجتماعی اجرا و افراد را ملزم به انجام آنها کند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره بیست و یکم، جلسه ۳۵۸).

شورنهایی درباره لایحه حمایت از خانواده در جلسه ۳۶۸ مجلس در تاریخ ۲۵ خرداد ۱۳۴۶ صورت گرفت و نمایندگان بدون هیچ مخالفتی در مورد محاسن لایحه سخن گفتند. شوکت الملک جهانبانی درباره اهمیت این لایحه گفت: یکی از روزهای با عظمت در تاریخ مشروطیت و در دوره بیست و یکم مجلس، امروز است که این لایحه برای شور آخر مورد تصویب قرار می‌گیرد. وی از این لایحه به عنوان ضامن سعادت کلیه مردم ایران یاد کرد و در ادامه اظهار داشت حال ما زنان دو وظیفه بر عهده داریم:

یکی روشن نمودن و توضیح این لایحه برای خانواده‌ها به خصوص زنان محروم جامعه که در این راستا شورای زنان حزب ایران نوین مأمور شده است در نقاط دورافتاده برای تفهیم این لایحه به منظور استفاده صحیح از این قانون، اقدامات لازم را به عمل آورند و دوم با توجه به اینکه امروز زن و مرد و فرزندان در خانواده دارای حقوق مساوی هستند باید در موقع تشکیل خانواده از پیشنهاد مهریه‌ها و مخارج سنگین خودداری کرد و از راه حسن تفاهم تشکیل خانواده داد و باید این مطالب را برای همه بازگو کرد.

هاجر تربیت نیز از همکاری حزب ایران نوین و وزارت دادگستری برای طرح چنین لایحه‌ای تشکر کرد و افزود از این به بعد حزب ایران نوین و تمام جمعیت‌های زنان وظیفه دارند درصدد شناسایی اختلافات بین خانواده‌ها برآیند و از طریق ارشاد و راهنمایی جوانان در شرف ازدواج و یا دادن مشاوره به خانواده‌ها و زوجین سعی در حل آن نمایند تا آنها متوجه شوند به خاطر فرزندانشان نیز که شده در زندگی گذشت داشته تا بنیان خانواده حفظ گردد. با طرح لایحه، بدون اینکه نماینده‌ای به عنوان موافق یا مخالف صحبت کند با رأی اکثریت نمایندگان، لایحه به تصویب رسید و به دولت ابلاغ شد (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره بیست و یکم، جلسه ۳۶۸).

مواد حساسیت‌برانگیز لایحه حمایت از خانواده

در تلاش اولیه جمعیت راه نو برای آماده‌سازی طرح حمایت از خانواده، مواردی مطرح می‌شد که مغایر با مبانی شرعی بود. به گونه‌ای که پس از چاپ آن در مجله زن روز، واکنش محافل روحانی را برانگیخت و همین امر آنها را به تجدیدنظر بیشتر در مواد طرح حمایت از خانواده برانگیخت. از این رو، پس از دو سال کار بر روی مواد آن در اسفند ۱۳۴۵ تقدیم مجلس شد. برخی از مواد حساسیت‌زای طرح اولیه به‌طور خلاصه عبارت بودند از:

۱. طبق ماده ۸۸۴ قانون مدنی ایران، «ولدالزنا از پدر و مادر و اقوام آنان ارث نمی‌برد»؛ اما در طرح اولیه حمایت از خانواده در فصل سوم، در تبصره یک ماده ۱۱۶۶ آن آمده بود که «ولدالزنا اگر وارث منحصر باشد، تمام ماترک پدر و مادر را به ارث می‌برد». علاوه بر این، در تبصره ۳ همان ماده آمده بود: «اگر مورث یک یا چند فرزند طبیعی (ولدالزنا) داشته باشد، فرزند طبیعی حکم فرزند مشروع را دارد».

۲. در ماده ۹۰۷ آمده بود: «اگر اولاد متعدد باشد «چه پسر و چه دختر» ارث بین آنها بالسویه تقسیم می‌شود».

۳. در مواد ۹۱۷ و ۱۰۲۹ در باب نکاح آمده بود: «نکاح بیش از یک نوع نیست و آن هم دائم است، هیچ کس نمی‌تواند در زمان واحد، بیش از یک زن داشته باشد...» (روحانی، ۱۳۹۴، ج ۲، صص. ۲۸۶-۲۸۵).

واکنش محافل مذهبی و روحانی، تهیه‌کنندگان لایحه را بر آن داشت تا در مواد آن جرح و تعدیل‌هایی صورت دهند. در نهایت لایحه در ۲۳ ماده در اسفند ۱۳۴۵ تقدیم مجلس شد و در اردیبهشت ۱۳۴۶ به تصویب رسید؛ اما از نظر روحانیون برخی از مواد لایحه همچنان در تعارض با مبانی دینی قرار داشت.

مواضع روحانیون در قبال لایحه حمایت از خانواده

حکومت پهلوی از سال ۱۳۴۱ با طرح مسائلی چون شرایط انتخابات در انجمن‌های ایالتی و ولایتی، اصول شش‌گانه انقلاب سفید و مواردی از این قبیل، به گمان خود در صدد حرکت در راستای تجددطلبی و مدرن‌گرایی و هم‌نوایی با دنیای پیشرفته بود. این در حالی بود که روحانیت این امور را همچون دانه‌های تسییحی متصل به هم قلمداد می‌کرد که هدف از طرح هر کدام از آنها، تضعیف اسلام و دیانت بود. فضای سیاسی شکل گرفته پس از مبارزات روحانیت که به تبعید آیت‌الله خمینی منجر شده بود، باعث شد تا اقدامات حکومت بیش‌ازپیش زیر ذره‌بین آنها قرار گیرد. هم‌زمانی طرح حمایت از خانواده و تشکیل مجلس مؤسسان برای تصویب طرح نیابت از سلطنت فرح نیز بر حساسیت روحانیت افزود. مواضع روحانیون در قبال لایحه حمایت از خانواده شامل دو مرحله قبل و حین تصویب لایحه در مجلس شورای ملی است. برخی از روحانیون با آگاهی از مواد لایحه حمایت از خانواده پیش از طرح آن در مجالس سنا و شورای ملی در برابر آن موضع گرفتند. از طرفی، روحانیون در قبال لایحه مواضع یکسانی ندارند و این مواضع از تندترین مواضع تا توصیه و تذکر قابل بررسی است که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

مواضع علما و روحانیون حوزه علمیه قم

سید محمدرضا گلپایگانی نسبت به لایحه حمایت از خانواده تندترین موضع‌گیری را

در بین علما و روحانیون داشت. با درج خبر طرح لایحه حمایت از خانواده در مجلس سنا در نشریات، گلپایگانی در ۲۹ رجب ۱۳۸۶ (۲۲ آبان ۱۳۴۵) طی نامه‌ای به رئیس مجلس سنا، عملکرد مجلس سنا را در تصویب این لایحه مورد انتقاد قرار داد و افزود از مجلس سنا انتظار می‌رفت با این لایحه که مخالف دین اسلام، قرآن و قانون اساسی است، مخالفت می‌کرد. سپس به وی تذکر داد که با نمایندگان مجلس سنا مشورت کند و دستور دهد در جراید و روزنامه‌ها، عدم رسمیت و عدم ارتباط این طرح با مجلس سنا و شورای ملی را منتشر سازند. در پایان از رئیس مجلس خواست مانع طرح این قانون در مجلس شود و تأکید کرد: «اگر قوانین اسلامی و ثابت مملکت دستخوش افکار امروزی شود که اکثر الهام از اجانب و به‌منظور سوءاستفاده است، ثبات و استقلال مملکت در خطر است» (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴، ج ۱، صص. ۳۰۱-۳۰۰).

گلپایگانی در جلسه‌ای خصوصی پیرامون لایحه اظهار داشت که دولت قبلاً نیز درصدد تصویب این قانون بود که با مخالفت، مانع طرح آن شدیم؛ ولی امروز بار دیگر خواستار اجرای این طرح هستند و هدف اساسی آنها از اجرای آن این است که از این طریق می‌خواهند قرآن و قوانین اسلامی را تحریف کنند. ایشان در همین رابطه با هیراد رئیس دفتر شاه دیدار و از او خواست جریان مخالفت علما با لایحه را به اطلاع شاه برساند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۵، ج ۱، صص. ۳۱۳-۳۱۲). گلپایگانی سه ماده از لایحه را مخالف مبانی اسلامی می‌دانست: ۱. موضوع طلاق به دست دادگاه؛ ۲. لغو تعدد زوجات؛ ۳. منع ازدواج موقت (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۳۹۹). اسدالله علم در گفتگوی خود با شاه در مورد مخالفت گلپایگانی اشاره کرده است (علم، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۳۲).

مرعشی چنان از طرح این لایحه در مجلس شورای ملی در شگفت بود که معتقد بود این لایحه را دشمنان شاه تهیه کرده‌اند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۶۰۵). طبق گزارش ساواک در ۲۲ آبان ۱۳۴۵، مرعشی نجفی با اطلاع از لایحه حمایت از خانواده در نامه‌ای به قمی، اظهار داشت به دلیل عدم ارتباط با دستگاه حکومتی، در ارتباط با لایحه مزبور، نامه‌هایی به آیات آشتیانی، خوانساری و آملی (از روحانیون تهران) نوشته و از آنها خواسته با دولت مذاکره کنند بلکه از اجرای این لایحه منصرف شوند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، صص. ۵۸۲-۵۸۱). ساواک با اطلاع از این موضوع دستور داد تمام مکاتبات و

ارتباطات مرعشی نجفی را تحت کنترل قرار دهند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۵۸۳). شریعتمداری نیز با اطلاع از این لایحه درباره آن گفت: «باز اولیای امور چه خیالی دارند و درحالی که می‌خواهند اتحادیه اسلامی به وجود آورند معلوم نیست چرا برخلاف قوانین اسلام و قرآن عمل می‌کنند و تقریباً از طرف روحانیون اقداماتی به‌منظور خنثی نمودن این طرح انجام خواهد شد» (مراسن، ش. ب. ۳۳۱۷، ص. ۲۱).

گزارش ساواک در ۱۳ اسفند ۱۳۴۵، حاکی از الصاق نامه سید صادق روحانی به مجلس شورای ملی در اعتراض به لایحه حمایت از خانواده در مسجد امام در قم است که به‌وسیله مأموران شهربانی جمع‌آوری شد. ایشان در این نامه لایحه مزبور را مخالف با احکام و قوانین اسلام دانست و اصول قانون اساسی و متمم آن در حمایت از اسلام را متذکر شد و در پایان خواستار اصلاح قوانینی از لایحه شد که در تضاد با اسلام است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، صص. ۶۰۱-۶۰۰).

در آستانه سال نو ۱۳۴۶ حوزه علمیه قم متنی شامل اوضاع جاری کشور تهیه و چاپ کرد و به نقاط مختلف کشور فرستاد. در ابتدای این متن به الغای قوانین اسلامی و تصویب «لوايح ضد اسلامی و اسارت آور در مجلس ساختگی» اشاره شده بود. این متن همراه با تراکت‌هایی در محکوم کردن تشکیل مجلس مؤسسان و لایحه حمایت خانواده در میان انبوه زائران حرم حضرت معصومه^(س) پخش گردید (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، صص. ۲۹۶-۲۹۵). در ۱۰ فروردین ۱۳۴۶ که مصادف با عید غدیر بود سید صادق روحانی طی سخنانی برخی اقدامات ضد اسلامی رژیم را مطرح و محکوم نمود. از جمله درباره لایحه حمایت خانواده گفت: «راجع به لایحه‌ای به نام لایحه حمایت خانواده که شامل ۲۴ ماده است چند ماده از آن با شرع مقدس اسلام مخالف است (از قبیل اختیار طلاق به زن داده شود با شروط مخصوص که مخالف نص صریح قرآن است) دیگر محدودیت تعدد زوجات که به نص آیه شریفه جایز؛ ولی در آن لایحه محدود و مقید به قیودی شده که با شرع مقدس اسلام تطبیق نمی‌کند» ایشان در پایان سخنانش مطالب شدیداللحنی علیه نمایندگان مجلس بیان کرد و اظهار داشت:

ما هم وظیفه شرعی داریم و هم وظیفه قانونی. ما (روحانیت شیعه) این مجلس را قبول نداریم، اینها و کلای انتصابی هستند نه انتخابی. در قانون

اساسی تصریح شده که وکلای مجلس نباید متجاهر به فسق باشند والا حق نمایندگی ندارند. اینها متجاهر فسقند بلکه متجاهر به کفرند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، صص. ۲۹۹-۲۹۸).

مواضع علمای نجف

سید محسن حکیم از مخالفان لایحه حمایت از خانواده بود. در دیداری که جواد صدر وزیر دادگستری در هفته آخر اسفند ۱۳۴۵ با ایشان داشت، با اشاره به مخالفت علما و مراجع نسبت به لایحه حمایت خانواده، خواهان نظرخواهی از ایشان می‌شود. در ابتدای این دیدار، حکیم خطاب به صدر چنین می‌گوید: «من از پسر صدراالشرف انتظار نداشتم قانونی تهیه کند که خلاف شرع باشد» این موضوع حاکی از اطلاع محافل مذهبی از جریانات پیش آمده در ایران داشت (تبرائیان، ۱۳۸۹، ج ۲، صص. ۲۰۲-۱۹۸). در ادامه دلیل مخالفت خود را با لایحه مزبور: ۱. گرفتن حق طلاق از شوهر و دادن آن به دادگاه؛ ۲. آزاد بودن شوهر در ازدواج با زن دیگر عنوان کرد (رسولی پور، ۱۳۸۱، ص. ۴۴۵). صدر مدعی است با توضیحاتی که در رابطه با این دو مسئله ارائه داده حکیم قانع و فتوایی در این زمینه خطاب به علما و مراجع ایران صادر کرد. این ادعا در حالی است که تبرائیان معتقد است در میان مدارک بازمانده از ایشان و منابع نوشتاری به سندی در این باره برنخورده است و از طرفی سازوکار صدور فتوا با این توضیحاتی که صدر ارائه می‌دهد، تطابقی ندارد (تبرائیان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص. ۲۰۲). از طرفی طبق یادداشت سفیر ایران در عراق در ۱۱ اردیبهشت ۱۳۴۶، حکیم با لایحه مزبور مخالفت کرده بود (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۱۳).

مطابق گزارش‌ها، شیخ محمدصادقی تهرانی همراه با تعدادی از طلاب ساکن نجف به ملاقات مراجع از جمله آیات خمینی، خویی و شاهرودی رفت و از آنها خواست که از رؤسای ممالک اسلامی درخواست شود تلگرافی در خصوص لایحه حمایت از خانواده صادر کنند و خواستار لغو برخی از مواد لایحه از جمله اهدای حق طلاق به بانوان و محدودیت تعدد زوجات شوند. آیت‌الله خمینی از وی خواست در سخنرانی مسجد آیت‌الله بروجردی به مناسبت جشن مبعث این موضوع را مطرح کند تا مردم در جریان قرار گیرند. از این رو، صادقی در سخنرانی خود در ۲۰ آبان ۱۳۴۵ ضمن انتقاد از دولت، خطر نفوذ بهایی‌ها را هشدار داد که به‌طور غیرمستقیم درصد لغو قوانین

قرآن هستند (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱۱، ص. ۱۸۶؛ ج ۷، صص. ۱۴۵-۱۴۴).

سید مرتضی قزوینی نیز در روز عید مبعث در ۲۰ آبان ۱۳۴۵ در مدرسه آخوند خراسانی در نجف، اقدام دولت در زمینه تصویب لایحه را مورد انتقاد قرار داد و دادن حق طلاق به بانوان و محدودیت تعدد زوجات را از مشکلات این لایحه برشمرد (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۷، صص. ۱۴۶-۱۴۴). آن چنان که در برخی گزارش‌ها اشاره شده حضرات آیات سید ابوالقاسم خویی و سید عبدالله شیرازی نیز تلگرافی با عنوان مخالفت مواد لایحه حمایت از خانواده با موازین شرعی اسلام در ۱۴ اسفند ۱۳۴۵ به دولت ایران مخابره کردند (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص. ۱۴۸).

مواضع آیت‌الله خمینی

آیت‌الله خمینی قبل از تبعید به عراق و در ایامی که زمزمه‌هایی مبنی بر تغییر قوانین مربوط به ازدواج و طلاق در برخی محافل و نشریات مطرح می‌شد، در این زمینه اظهار مخالفت کرد. ایشان در سخنانی در ۱۸ فروردین ۱۳۴۳ ضمن انتقاد و اظهار تأسف از عملکرد دولت و انتشار متن‌های خلاف قانون اساسی و نص قرآن، اظهار داشت: «طرح قانون خانواده که بر خلاف احکام ضروریه اسلام و خلاف نص کلام الله مجید [است] طرح و منتشر می‌گردد و کسی نیست از دولتها استیضاح کند» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۲۶۲) از این رو، در نامه‌ای به محمدتقی فلسفی در ۲۷ تیر همان سال از وی خواست دولت را به دلیل انتشار طرح حمایت از خانواده استیضاح کند و قانون‌شکنی و اعمال خلاف دولت را در مجامع عمومی برای مردم یادآوری و منتشر سازند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۳۵۳).

با انتشار اخبار مربوط به طرح خانواده در مجلس، علمای مقیم نجف با اطلاع از تلاش کارگزاران دولتی مبنی بر تصویب لایحه، آیت‌الله خمینی را - که در تبعید بسر می‌برد - در جریان آن قرار دادند و خواستار اعلام موضع ایشان شدند. در همین رابطه، آیت‌الله خمینی در ۲۰ آبان ۱۳۴۵ در جلسه‌ای در منزلش از مراجع تقلید خواست که به رؤسای ممالک اسلامی تلگراف ارسال کنند تا دولت ایران را از انجام آن بر حذر دارند (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص. ۱۴۵). علاوه بر این، در گزارش‌ها

اشاره شده است که ایشان در ۱۴ اسفند ۱۳۴۵ تلگرافی در مخالفت مواد لایحه مزبور با موازین شرعی به مقامات دولتی ایران ارسال کرده است (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص. ۱۴۸).

حمید روحانی در کتاب نهضت امام خمینی چنین آورده است که با صلاحدید اساتید و روحانیون مبارز قم، منتظری در اواخر اسفند ۱۳۴۵ برای دیدار با امام خمینی راهی نجف شد تا از ایشان در ارتباط با این رویداد کسب تکلیف کند. امام خمینی در این دیدار تأکید کرد که باید هدف اصلی و اساسی مبارزه، سرنگونی رژیم شاه باشد و اگر مبارزه به لایحه حمایت از خانواده و لایحه مجلس مؤسسان تقلیل یابد، به گونه‌ای به رسمیت شناختن رژیم شاه و انحراف در مسیر نهضت است. از این رو، صلاح بر این دانست در مبارزه لوایح مزبور اعلامیه صادر نکند؛ اما توصیه داشت که حمله سیاسی خود علیه رژیم شاه را به‌طور رسمی آغاز کنند (روحانی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۲۹۲). در مجموع می‌توان چنین نتیجه گرفت گرچه آیت‌الله خمینی در مخالفت با این لوایح، اعلامیه‌ای صادر نکرد؛ اما با اساس و مبانی آن مخالفت داشت و روحانیون را به ابراز مخالفت و ادامه مبارزه تشویق کرد. مخالفت امام خمینی با لایحه مزبور پس از تصویب آن نیز ادامه داشت.

در رساله توضیح المسائل ایشان در سال ۱۳۴۸ در ارتباط با این لایحه چنین قید شده بود: «عقد و طلاق که به وسیله دادگاه‌های حمایت از خانواده که از طرف دولت تشکیل شده‌اند، انجام گیرد حرام است» (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص. ۲۱۷)؛ بنابراین نمایندگی ساواک در عراق تلاش داشت به‌منظور تشریح و تفهیم مفاهیم قانون حمایت از خانواده با ایشان دیدار داشته باشد؛ زیرا طبق اظهارات این نمایندگان، خمینی لایحه مزبور را اساس اختلاف عقیده خود با شاه قلمداد کرده است (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۲۰، ص. ۱۰۴).

علما و روحانیون تهران

از میان علما و روحانیون سرشناس تهران، سید احمد خوانساری با طرح لایحه در مجلس شورای ملی، طی نامه‌ای اعلام کرد که دوازده ماده آن مخالف احکام اسلامی است. ظاهراً منتشر شده بود که ایشان با این لایحه موافقت کرده در این نامه این موضوع را افترا و کذب خواندند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۵، ج ۱، ص.

۳۰۲). حاج حسن تهرانی (چهل ستونی) از دیگر مخالفان لایحه بود. در این ارتباط با سایر علمای مخالف از جمله میلانی مکاتبه و دیدار داشت. همچنین از سید حسن امامی، امام جمعه تهران درخواست کرد تا ترتیبی اتخاذ کند تا مواردی از لایحه که با دین اسلام تعارض دارد از متن لایحه حذف شود (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۴۱۱).

برخی از روحانیون و وعاظ در منابری که داشتند مخالفت خود را نسبت به لایحه مزبور اعلام داشتند. از جمله شیخ غلامحسین جعفری در سخنرانی در دی ۱۳۴۵ با اشاره به سازمان زنان و تلاش‌های آن برای طرح لایحه حمایت از خانواده اظهار داشت: «سازمان زنان درست می‌کنند و تساوی برقرار می‌کنند. غلط کردی تساوی زن و مرد درست می‌کنی می‌خواهی در مقابل دین ما، دین دیگری درست کنید...». وی خطاب به شاه، فعالیت سازمان زنان را مورد انتقاد قرار داد و افزود «در مملکت اسلام نباید زن‌ها مصدر کار و قانون‌گذار باشند مخالف آیه قرآن است» (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶، ج ۱۱، صص. ۱۹۱-۱۹۰). مطابق گزارشی، میلانی در گفتگویی اظهار داشت در ارتباط با این لایحه تعدادی از علمای تهران به سید جلال تهرانی مراجعه و از وی خواستند که با شاه در ارتباط با این لایحه دیدار داشته باشند که تهرانی مخالفت کرده سپس به سید ضیاءالدین طباطبایی مراجعه که وی نیز هر اقدامی به وسیله روحانیون را خلاف مصلحت دانسته و از آنها خواستار سکوت در این ارتباط شده بود (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۱، ج ۲، صص. ۵۰۹-۵۰۴).

علمای و روحانیون مشهد

از دیگر علمای مخالف لایحه مزبور محمد هادی میلانی بود. وی طرح این لایحه را مغایر مصلحت دانست و دو نامه یکی به سید جلال تهرانی و دیگری به سالور از نزدیکان (هویدا) نخست‌وزیر نوشت و از آنها خواست که از شاه و نخست‌وزیر بخواهند که به مواضع علما در ارتباط با این لایحه توجه کنند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۱، ج ۲، صص. ۵۰۹-۵۰۴).

چند روز پس از طرح لایحه در مجلس، در ۱۵ اسفند ۱۳۴۵ جلسه‌ای با حضور شیخ عباس طبسی و واعظ، سید عبدالکریم هاشمی نژاد و سید مهدی طباطبایی واعظ در منزل سید حسن قمی از علمای مشهد برگزار شد تا درباره لایحه حمایت از خانواده شور و

مشورت کنند. در پایان جلسه، قمی یک نامه برای مرعشی نجفی در قم نوشت و از او درباره لایحه مزبور خواستار مشورت شد. یک نامه هم به عراق برای دامادش، ملایری نوشت مبنی بر اینکه در این خصوص با آیات خمینی و شاهرودی تماس گرفته و آنها را در جریان لایحه قرار دهند تا در این ارتباط در عراق اقدامی انجام دهند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۶۱۱). علاوه بر این، قمی در ۱۷ اسفند ۱۳۴۵ تلگرامی خطاب به نخست‌وزیر (هویدا) مخابره کرد که از این قرار بود:

اخیراً وزیر دادگستری لایحه‌ای تقدیم مجلس شورای ملی نموده که مواردی از آن مربوط به ازدواج و طلاق، مخالف احکام قطعیه اسلام و قرآن است. با در نظر گرفتن اینکه تقدیم چنین لایحه‌ای مخالف شرع انور و تصویب آن نیز حرام است، در کشوری که دین رسمی آن اسلام و مذهب جعفری است تصویب آن ارزش قانونی نخواهد داشت. کما اینکه در گذشته طرح این لایحه مورد اعتراض شدید خود شما قرار گرفت؛ بنابراین مقتضی است دستور دهید این لایحه پس گرفته شود و موجبات آسایش افکار قاطبه متدینین را از این جهت فراهم آورید (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۱۲۵).

سید حسن قمی در ادامه مخالفت با لایحه حمایت از خانواده در سخنانی در ۹ فروردین ۱۳۴۶ نیز به لایحه اعتراض کرد (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۳۰۰). اعتراضات آقایان قمی (در مشهد) و روحانی (در قم) نسبت به لایحه حمایت از خانواده منجر به تبعید آنان گردید.

سایر شهرها

روحانیون تبریز با اطلاع از این لایحه آن را در مجالس ختم و عزاداری مطرح کردند تا مردم از این طریق نسبت به آن آگاهی پیدا کنند. ساواک پس از اطلاع وارد عمل شد و چند تن از روحانیون مخالف را احضار و بازداشت کرد (مراسان، ش. ب ۳۳۱۸، ص. ۸). علما و روحانیون حوزه علمیه اصفهان نیز در نشستی در ۱۴ اردیبهشت ۱۳۴۶ به بحث و بررسی پرداختند و با ارسال تلگرامی به شاه، مخالفت خود را با لایحه اعلام کردند (روحانی، ۱۳۹۴، ج ۲، صص. ۲۹۱-۲۹۰).

این مخالفت‌ها که در ماه‌های پایانی سال ۱۳۴۵ وجود داشت در سال بعد نیز که لایحه در دستور کار مجلس قرار گرفت تداوم یافت و گویندگان مذهبی در برخی

شهرها در منابع درباره مغایرت لایحه با مقررات اسلامی همچنان سخن می‌گفتند (روحانی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص. ۲۹۱-۲۹۰).

نتیجه‌گیری

در پی نهضت روحانیت از نیمه سال ۱۳۴۱ و پس از حادثه فیضیه، روابط و مناسبات دیرپای دوجانبه میان حکومت و روحانیت در ایران دستخوش تحول اساسی گردید به گونه‌ای که آیت‌الله خمینی، تقیه را تحریم (حرام) اعلام کرد. هر چند دیدگاه ایشان مورد پذیرش همه علما و روحانیون نبود؛ لیکن فضای کلی حاکم بر جوامع روحانی و مجامع مذهبی به گونه‌ای بود که به‌طور علنی با آن مخالفتی نمی‌کردند و درعین حال، طیف‌های مختلف روحانیون دل‌خوشی از حاکمیت نداشتند و حکومت در جذب روحانیت توفیق چندانی نیافت. تبعید آیت‌الله خمینی نقار میان دولت و روحانیت را افزایش داد و یاران و شاگردان و پیروان وی و حتی بخش‌های محافظه‌کار روحانیت، زاویه خود را با حاکمیت همچنان حفظ می‌کردند.

در این فضا که حالت بی‌اعتمادی میان دولت و روحانیت به وجود آمده بود هر گونه اقدام حکومت زیر ذره‌بین نیروهای مذهبی قرار داشت و آنان به‌شدت به اقدامات دولتی بدبین بودند به‌ویژه در مسائلی که با امور شرعی و دینی پیوند می‌خورد این بدبینی‌ها شدیدتر بود. موضوع ازدواج و طلاق از قدیم‌الایام از وظایف و کارکردهای روحانیت محسوب می‌شد. باوجود قانونمندی در این زمینه، روحانیون خود را به لحاظ شرعی مجاز به اجرای شریعت می‌دانستند و این رویه مورد قبول بخش‌های زیادی از مردم بود. بنابراین بدیهی بود هرگونه تغییری در قوانین مربوط به ازدواج و طلاق و زنان و خانواده با واکنش روحانیون مواجه شود. مباحث مربوط به حقوق خانواده در چنین فضای بی‌اعتمادی مطرح شد. نحوه طرح آن در نشریاتی که روحانیت نسبت به مطالب مبتدل و مستهجن آن حساسیت داشت بر بدبینی‌ها افزود. در طرف مقابل، یعنی از سوی حکومت نیز تلاش چندانی برای رفع این حساسیت‌ها صورت نمی‌گرفت.

تجددگرایی حکومت باوجود سابقه مخالفت‌هایی که از جانب نیروهای سنتی پیش‌ازاین نیز سابقه داشت با سرعت پیش می‌رفت. لایحه حمایت از خانواده در چنین موقعیت و فضای سیاسی و اجتماعی مطرح و با واکنش مخالفت‌آمیز روحانیت مواجه شد. این مخالفت‌ها در فضای پرتنش پس از نهضت روحانیت و قیام ۱۵ خرداد و تبعید

آیت الله خمینی صورت گرفت. شاید اگر این سابقه رویارویی روحانیت و حکومت نبود شاهد این حجم از مخالفت‌ها نبودیم. پس از انتشار اولیه متن لایحه و مخالفت علما و روحانیون و تحت فشار افکار عمومی، مسئولان امر و نمایندگان مجلس تغییراتی در متن لایحه اعمال و آن را تعدیل کردند که در لحن و گفتار نمایندگان مجلس نیز منعکس است. کارگزاران حکومتی نیز در پی توجیه موضوع از طریق رایزنی با علمای منتقد برآمدند.

منابع

- احمدی خراسانی، نوشین و اردلان، پروین (۱۳۸۲). سناتور: فعالیت های مهرانگیز منوچهریان بر بستر مبارزات حقوقی زنان در ایران. تهران: نشر توسعه.
- استاد ملک، فاطمه (۱۳۶۷). حجاب و کشف حجاب در ایران. تهران: مؤسسه مطبوعات عطایی.
- پروژه تاریخ شفاهی هاروارد (۱۹۸۴). مصاحبه با مهرانگیز دولتشاهی. پاریس - فرانسه: مصاحبه کننده شاهرخ مسکوب، نوار شماره ۳.
- پهلوی، اشرف (۱۳۸۱). دو چهره در آینه. ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر حکایت.
- تبرائیان، صفاءالدین (۱۳۸۹). احیاگر حوزه نجف، آیت الله العظمی سید محسن حکیم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خمینی، (امام) روح الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم.
- رسولی پور، مرتضی (۱۳۸۱). نگاهی از درون (خاطرات سیاسی دکتر جواد صدر). تهران: انتشارات علم.
- روحانی، حمید (۱۳۸۱). نهضت امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- روحانی، حمید (۱۳۹۴). نهضت امام خمینی، تهران: بنیاد تاریخ پژوهی و دانشنامه انقلاب اسلامی.
- زنده، حسن و بهمنی، علیرضا (۱۳۹۶). قانون حمایت خانواده؛ چالش مجلس بیست و یکم شورای ملی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). ش. ب ۲۴۴۹-۲۹۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). ش. س ۴۸۵۲۳-۲۹۳.
- صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره بیست و یکم، جلسات ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۵۸ و ۳۶۸.
- علم، اسدالله (۱۳۸۱). یادداشت های علم، تهران: انتشارات مازیار.

- مجله اطلاعات بانوان (دوشنبه ۴ خرداد ۱۳۴۳)، ۳۶۶.
- مجله اطلاعات بانوان (۱۴ اردیبهشت ۱۳۴۳)، ش ۳۶۳.
- مجله خواندنی‌ها (سه‌شنبه ۲۸ فروردین ۱۳۳۵)، ۱۶ (۸۹).
- مجله خواندنی‌ها (شنبه ۲۷ دی ۱۳۳۷)، ۱۹ (۳۴).
- مجله خواندنی‌ها (شنبه ۲۶ خرداد ۱۳۳۵)، ۱۶ (۱۱۴).
- محجوب، الهه و نجف‌پور، مریم (۱۳۹۶). واکاوی زمینه‌های تاریخی تصویب قانون «حمایت خانواده» در مجلس بیست و یکم. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۷۴). *اسناد انقلاب اسلامی*. (جلد ۱ و ۵)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان)، ش. ب ۳۳۱۷.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان)، ش. ب ۳۳۱۸.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۸۸). آیت‌الله العظمی سید شهادت‌الدین مرعشی نجفی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۸۱). آیت‌الله العظمی سید محمد هادی میلانی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۸۵). حضرت آیت‌الله العظمی حاج سید محمد رضا گلپایگانی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (۱۳۸۶). *سیر مبارزات امام خمینی در آینه اسناد به روایت ساواک*، جلد ۷، ۱۱ و ۲۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- نعیمی، زکيه و صابری، نگین (۱۳۹۶). بررسی تأثیر متقابل نظام اجتماعی- فرهنگی جامعه ایران بر تصویب و اجرای قانون حمایت خانواده. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.